

СОЦІАЛЬНЕ ВКЛЮЧЕННЯ: МІЖОСОБИСТІСНИЙ АСПЕКТ

У статті розглянуто систематичне цілеспрямоване дитяче насильство (булінг) як загроза для соціального включення дітей у шкільному середовищі. На основі анонімного анкетного опитування 150 учнів середніх та старших класів визначається міра поширення систематичного цілеспрямованого дитячого насильства та його видів в українській загальноосвітній середній школі.

Ключові слова: соціальне включення, ексклюзія, насильство, булінг.

The phenomenon of systematic deliberate children violence (bullying) as jeopardy for social inclusion in the school environment is analyzed in the article. Based on anonymous survey of 150 students of middle and senior classes it is described to which extent systematic deliberate children violence and its types is common in a Ukrainian high school.

Key words: social inclusion, exclusion, violence, bullying.

Конструкти «соціальне включення» та «соціальне виключення» (social inclusion/exclusion), які мають своє походження з досліджень бідності (poverty studies) та проблем безробіття, сьогодні широко вживаються у соціальній політиці і використовуються у соціальних дослідженнях [17; 18; 20; 21]. Поняття виключення (ексклюзії) почали використовувати для опису становища осіб, які через фізичні або ментальні обмеження (особи з інтелектуальною недостатністю, з фізичними обмеженнями), а також соціальні перешкоди не можуть брати участь у повноцінному житті [20; 24]. Також існують програми соціального включення представників вказаних груп до життя у громаді, ринку праці тощо, забезпечення доступу до ресурсів та громадських служб [22; 24]. Передусім, склалась концепція інклюзивної освіти для дітей з особливими потребами [19; 23]. Втім, включення також може відбуватись (або не відбуватись, якщо йому перешкоджають різні фактори) на міжособистісному рівні на самих ранніх етапах соціалізації. Показовим випадком є стосунки, які формуються у дитячих колективах, в яких соціальне включення (виключення) чиниться через побудову ієрархій, домінування та різні форми насильства (фізичне, психологічне тощо). Дуже часто, навіть сьогодні, агресивна насильницька поведінка тлумачиться дорослими як частина процесу нормального розвитку дитини, наслідком змагання, дитячої конкуренції та боротьби за бали в школі [6]. Проте, за цими стосунками, що формуються між дітьми, знаходиться явище систематичного цілеспрямованого насильства, що у західній літературі (а віднедавна, й у російській) визначається терміном булінг.

Англійське слово булінг (bullying, від bully – хуліган, забіяка, кривдник) означає залякування, фізичний чи психологічний терор, спрямований на те, щоб викликати в іншої людини страх і тим самим підкорити її собі. Булінг – це специфічна форма агресивної поведінки, яка може бути описана в ситуації, коли учень повторно чи постійно зазнає негативних дій з боку одної чи більше осіб. Негативні дії мають місце тоді, коли існує дисбаланс у силах між жертвою та агресором [3].

Загалом в англomовних країнах для визначення явища шкільного насильства використовуються такі терміни: тиск, дискримінація, мобінг (переважно групові притиснення дитини), булінг. Останній термін вживається в спеціальній літературі найбільш часто. Булінг є частиною проблеми шкільного насильства, що охоплює більше двох типів насильницької поведінки. Булінг визначається як агресивна поведінка, яка здійснюється повторно протягом часу [13; 16]. Це тривалий процес усвідомленого жорсткого ставлення, фізичного і (чи) психічного, з боку однієї особи чи групи осіб до іншої особи (осіб). Мотивація до булінгу може бути різною: помста, відновлення справедливості, інструмент підкорення лідеру, почуття неприязні, бажання самоствердження і т.д. Особливо небезпечною є мотивація, яка пов'язана із задоволенням садистичних потреб у певній категорії акцентованих особистостей [1]. Булінг може здійснюватися однією особою чи групою осіб. Існує нерівність між жертвою та кривдником, який є сильнішим фізично, психологічно чи соціально [6].

Більшість іноземних науковців сходиться на чотирьох основних ознаках булінгу: агресивна та негативна поведінка, здійснюється повторно чи регулярно, між учасниками є дисбаланс влади чи сили, така поведінка є зумисною [3; 4; 5; 7; 10; 15].

Розрізняють прямий та непрямий булінг. До прямого булінгу відносять: удар, штовхання, щипання, плювання, кусання, залякування, обзивання, жорстокі жарти, утискання через соціальний статус, релігію, расу, доторки сексуального характеру [4; 11; 12]. Непрямий булінг проявляється переважно у емоційній та пасивно агресивній поведінці, яка включає ізоляцію, виключення, поділ на категорії нижче і вище, ненависний погляд, непристойні жести, написання графіті, поширення пліток, зловживання стосунками, вимагання грошей чи речей [11; 12]. В США є й інші види шкільної поведінки, які визнані різновидами булінгу: сексуальні домагання, остракізм, що базується на сексуальній орієнтації, випробування для новеньких [8].

Ряд досліджень показав, що жертвою шкільного насильства може бути будь-яка дитина, проте найчастіше обирають того, хто є більш слабким чи відрізняється чимсь від інших. Найчастіше жертвами насильства стають діти з фізичними вадами (ті, що носять окуляри, мають знижений слух, ДЦП), особливостями поведінки (інтравертовані чи імпульсивні та гіперактивні діти), особливості зовнішності (руде волосся, криві ноги, вага тіла), погані соціальні навички, страх перед школою (коли дитина має негативні соціальні очікування щодо навчання), відсутність досвіду життя в колективі (домашні діти), хвороби (заїкання, енурез, порушення мови), низький інтелект та труднощі в навчанні [8; 9]. Також є значний ризик стати жертвою у дітей, які мають мало друзів, є виключеними з групи, мають фізичні обмеження та особливості, етнічні характеристики [14]. Декілька дослідників припускають, що деякі з постійних жертв самі «роздратовують» чи «провокують» своєю поведінкою агресію кривдників. Проте, переважна більшість постійних жертв є надзвичайно пасивними і не можуть захистити себе. І провокуючі, і пасивні жертви мають тенденцію до

тривожності та невпевненості, що може сприйматися оточенням як сигнал того, що вони є легкими мішенями [8].

Австралійські дослідники з'ясували, що від п'яти до десяти відсотків учнів залишаються вдома, щоб уникнути булінгу [8]. Згідно зі статистикою, від 6 до 10% школярів є постійними жертвами, над якими знущаються декілька разів на тиждень. Серед причин чому жертви не звертаються за допомогою до дорослих є такі: страх помсти; відчуття сорому, що не могли заступитися за себе; страх, що їм не повірять; не хочуть завдавати турбот батькам; не мають певності в яких-небудь змінах; вважають, що поради батьків чи вчителів лише погіршать ситуацію; бояться, що вчителі розкажуть кривднику, хто розповів про знущання; бояться, що про них думатимуть як про «стукачів» [12; 14; 15].

Булінг трапляється не лише між жертвою та кривдником, але є також груповим явищем, в якому беруть участь інші діти. Учасниками ситуації булінгу є жертва, кривдник, який є ініціатором, асистенти, які приєдналися до нього, підкріплення (вони складають аудиторію, сміються чи підтримують кривдника), аутсайдери (стоять в стороні) та захисники (втручаються та допомагають жертві). Очевидці можуть сприяти булінгу, намагатися допомогти жертві чи, що відбувається найчастіше, не намагаються зупинити його, чим сприяють продовженню знущань. Згідно з дослідженнями в середніх та старших класах, 88% школярів є свідками булінгу, однак лише близько 10% надають реальну допомогу постраждалим [8]. Згідно з дослідженнями, більшість кривдників знущаються над учнями зі свого класу чи однолітками, близько 30% жертв вказали, що кривдник був старше, і близько 10% - що молодше [8]. Згідно з дослідженнями, норми поведінки, прийняті у класі, пов'язані із залученням до булінгу. В класах, де булінг визнається нормативною формою поведінки, жертви ігноруються та відкидаються рештою однокласників. У класах, де булінгова поведінка є ненормативною, група менш схильна до відторгнення жертв. Ставлення до кривдників також є неоднозначним. З одного боку, агресивні діти відкидаються групою, проте з іншого – діти, які мають підвищену агресивність, мають багато більш слабших та менш агресивних товаришів. Групові норми формуються у взаємовідношенні між індивідуальною поведінкою та соціальним статусом [16].

В Україні відсутні дослідження цього явища, тому **метою** нашого дослідження було з'ясувати, чи існує систематичне цілеспрямоване насильство та його види у загальноосвітній середній школі, а також виявити ставлення до нього з боку вчителів, шкільної адміністрації та самих учнів.

Дослідження було проведено протягом березня-квітня 2009 року. Метод формування вибірки – цілеспрямована вибірка. Опитування щодо проблеми шкільного насильства проводилося серед учнів середніх (5-8) та старших (9-11) класів міської загальноосвітньої середньої школи, котрі відвідували заняття. Загалом було опитано 150 учнів, з яких 72 дівчат та 78 хлопців. Опитування проводилося методом роздаткового анонімного анкетування. Анкета містила 13 запитань у трьох блоках. Перший блок соціально-демографічний.

Другий блок мав на меті з'ясувати види та поширення шкільного насильства серед учнів. Він містив запитання, які дають змогу досліднику визначити:

- чи був респондент свідком або учасником ситуації, коли група школярів цілеспрямовано обирала жертву, над якою знущалися (запитання №4);

- хто найчастіше виступає в ролі кривдника – хлопці чи дівчата, однолітки чи старші учні щодо молодших, однокласники чи учні з інших класів (запитання №5 і №8);

- чи був сам респондент в ролі жертви, над якою знущалися, і як часто це відбувалося (запитання №10);

- який з видів насильства є найбільш поширеним в школі (фізичне, психологічне чи економічне – запитання №7);

- якими є основні причини того, що деяких учнів обирають на роль жертви насильства (запитання №9).

Темою третього блоку є соціально-психологічна допомога при шкільному насильстві. Запитання №11 мало на меті з'ясувати, чи звертаються школярі за допомогою до дорослих – як персоналу школи, так і батьків; запитання №12 мало на меті з'ясувати, чи була ефективною ця допомога. У відповіді на відкрите запитання (№13) школярам пропонувалося висловити свою думку з приводу того, що можна зробити в їхньому класі чи школі для покращення стосунків між учнями.

Аналіз та виклад результатів дослідження. Відповідно до структури опитувальника були отримані такі дані. На запитання «Чи відбуваються у вашому класі бійки між учнями?» більшість респондентів (55,3%) відповіли «так, інколи». При цьому респонденти, які вказали, що бійки відбуваються «часто» (7,3%) або «дуже часто» (5,3%), були переважно чоловічої статі. Серед 48 респондентів (32%), які відповіли, що бійки у їхньому класі ніколи не відбуваються, найменше 10-11-річних, більше 14-16 річних, що може бути пояснене віковими особливостями.

На запитання №4 «Чи були ви коли-небудь учасником або свідком такої ситуації у вашій школі, коли група учнів обирає собі жертву, якій дають прізвиська, дражнять, залякують?» 60 респондентів відповіли ствердно, 17 вказали, що брали участь в знущанні над жертвою, а 6 були в ролі жертви.

46 опитаних (30%) вказали, що вони чули про ситуацію насильства в школі. Зважаючи на відповіді очевидців насильства можна зробити висновок, що кількість як жертв, так і кривдників є дещо більша, ніж було вказано під час опитування. Причинами цього може бути небажання учасників розповідати про ситуацію.

Серед 30 респондентів, які відповіли, що їм невідомо про ситуацію насильства в школі, 15 чоловік обрали хоча б один варіант відповіді на наступне питання «В ситуації, описаній в попередньому запитанні, хто найчастіше виступає в ролі кривдника?». Такий розподіл може свідчити про неправдивість відповідей на попереднє запитання.

Згідно з відповідями більшості респондентів (40,7%), в ролі кривдника найчастіше виступають як хлопці, так і дівчата. 45 опитаних (30%) вважають, що кривдниками частіше є хлопці, а 15 опитаних (10%) – дівчата.

Щодо вікових особливостей кривдника, більшість респондентів вказали, що кривдниками є однокласники (60 опитаних) та однокласники (49 опитаних), проте також значна кількість вказала на учнів з інших класів (48 опитаних) та старших учнів (42 опитаних). На основі цих відповідей можна зробити висновок, що як стать, так і вік кривдника варіюються, і не можна простежити чітку тенденцію в цих даних. Незаперечним також є те, що саме серед однокласників найчастіше обираються учні, які стають жертвами та мішенню для загальних знущань, і така ситуація, зважаючи на відповіді школярів, має місце у кожному класі.

Наступне питання мало на меті з'ясувати наявність ситуацій насильства в класі. Бралися до уваги не конфлікти між рівними чи бійки, як у запитанні №3, але конкретна ситуація, коли група однокласників обирає жертву, над якою цілеспрямовано знущаються. 20 опитаних (13,3%) вказали, що така ситуація буває часто; більшість респондентів (44,7%) відповіли, що таке іноді трапляється; 14,7% відповіли, що така ситуація має місце в інших класах; 27,3 відсотки респондентів заперечили наявність таких ситуацій як у їхньому класі, так і в школі взагалі. Серед тих, хто вказав про наявність ситуації насильства в класі, більшість становили респонденти віком 11-15 років, меншість – 10 і 17 років. Проте більшість респондентів (15 осіб), які заперечили ситуацію насильства в класі і в школі, є також 12-річними. Можна зробити декілька припущень стосовно такої невідповідності. По-перше, вплинути на відповідь могла загальна атмосфера конкретного класу, оскільки було опитано два шостих класи (вік переважної більшості 12 років), що і викликало розбіжність відповідей. По-друге, причиною можуть бути особливості виховання дітей через наслідування поведінки дорослих, що призводить до неправдивих відповідей. Так, деякі педагоги школи вважають за краще описати ситуацію в школі безпроблемною, тому і присутність вчителя під час опитування могла вплинути на відповіді школярів.

Щодо статевого розподілу: хлопці були більш схильні вказати, що ситуація знущання групи над жертвою в класі буває часто або іноді (14 та 29 опитаних відповідно), за словами більшості дівчат таке відбувається інколи (38 опитаних).

Запитання № 7 мало на меті з'ясувати, які види насильства є найбільш поширеними серед учнів. Варіанти відповідей 2 і 5 є індикаторами фізичного насильства; 1, 3 і 4 – психологічного насильства; варіанти 6 і 7 – економічного. Поширеність видів насильства у відсотковому співвідношенні виглядає так: 118 опитаних (78,7%) засвідчили наявність психологічного насильства, 55 (36,7%) – фізичного і 35 (23,3%) – економічного. Серед різновидів психологічного насильства найпоширенішим є надання прізвиськ, про що сказали 99 респондентів. Фізичне насильство, за словами 53 респондентів, проявляється у зумисному штовханні, а 42 учнів вказали також побиття. Економічне насильство проявляється найчастіше у відбиранні речей (33 опитаних).

Для зручності аналізу за віковим розподілом респондентів було поділено на дві вікові групи. До першої увійшли школярі 10-14 років, що відповідає віку учнів середніх (5-8) класів. До другою групи належать відповідно 15-17 річні респонденти, які навчаються в старших (9-11) класах.

Всі три види насильства – психологічне, фізичне та економічне – є більш поширеними серед школярів середніх класів. Проте найбільше респондентів і першої, і другої вікових груп вказали на наявність психологічного насильства (80 і 38 опитаних відповідно).

Аналіз поширеності видів насильства за статевим розподілом показав практично ідентичні варіанти відповідей. Так, про психологічне насильство вказали 59 хлопців та 59 дівчат; про фізичне – 29 хлопців та 26 дівчат; про економічне – 17 хлопців та 18 дівчат.

Запитання № 9 мало на меті з'ясувати думку школярів щодо причин, за якими деякі учнів стають жертвами знущань з боку інших школярів. 73 респондентів (48,7%) вказали, що причиною агресії з боку інших є зовнішній вигляд людини, 42 (28%) – фізичні обмеження людини, 28 (18,7) – поведінка людини, 22 (14,7%) – належність до певного етносу, національності чи раси, 18 (12%) – людина сама провокує агресію, 15 (10%) – людина не може за себе заступитись, 12 (8%) – матеріальний статус. Решта, 13 респондентів (8,7%), не визначилися з відповіддю.

На запитання «Чи були ви в ролі жертви, коли інші школярі знущалися над вами?» 20 респондентів відповіли «так, інколи», 8 – «так, декілька разів на місяць», 4 – «так, декілька разів та тиждень», 3 – «майже щодня». Аналіз відповідей респондентів за віком (від 10 до 17 років) показав, що жертвою насильства з боку інших принаймні іноді був учень кожної вікової групи.

Учні як середніх, так і старших класів були в ролі жертви принаймні іноді. Частіше (декілька разів на місяць, на тиждень чи щодня) зазнавали знущань з боку інших школярів переважно учні середніх класів, а саме респонденти віком 12 років (5 осіб) та 14 років (5 осіб). Однак достовірність цих даних можна піддати сумніву, зважаючи на значну кількість респондентів, які засвідчили про наявність психологічного (78,7%) та фізичного (58%) насильства в школі. Причиною невеликої кількості відповідей може бути небажання жертв насильства розповідати про свій досвід. Також ймовірно є ситуація, що не всі учні можуть чітко визначити, які саме дії проти них можна вважати насильством та в яких ситуаціях і обставинах їх можна назвати жертвами. Беручи до уваги уявлення педагогів щодо шкільного насильства така теорія є ймовірною.

Запитання №11 мало на меті з'ясувати, чи зверталися жертви насильства за допомогою і до кого саме. 87 опитаних вказали, що ні до кого не зверталися за допомогою, 33 – до батьків, 29 – до друзів, 20 – до класного керівника чи вчителя, 6 – до психолога. Лише 10 респондентів відповіли, що їх ніколи не ображали та не знущалися. Серед тих, хто був в ролі жертви іноді, 15 респондентів за допомогою не зверталися, 4 зверталися до батьків, 3 – до класного керівника, 2 – до друзів. Серед тих, то був в ролі жертви частіше (декілька разів на місяць, на тиждень чи щодня), за допомогою до класного керівника чи вчителя зверталися 4 особи, до друзів – 6, до батьків – 7, не зверталися за допомогою 6.

Оцінка ефективності допомоги показала певну суперечність у відповідях респондентів. Так, серед тих, хто звертався за допомогою до класного керівника чи вчителя, допомога була визнана ефективною у 10 випадках і неефективною у 5 випадках. Проте ще 5 респондентів, які зверталися за допомогою до вчителя, вказали у даному питанні, що їх ніхто не ображав та не знущався. Допомога, яку надавали друзі, була

оцінена ефективною в 23 випадках та неефективною в 2. І знову троє респондентів, які зверталися за допомогою до друзів, у цьому запитанні вказали, що не зазнавали знущань. Допомога батьків була ефективною в 22 випадках та неефективною в 7.

Можливо, така розбіжність відповідей викликана формулюванням запитань, оскільки на запитання «Чи були ви в ролі жертви?» мало учнів відповіли ствердно з різних причин, а на запитання «До кого ви зверталися за допомогою коли вас ображали чи знущалися над вами?» відповіла набагато більша частина респондентів.

Виходячи з відповідей учнів більшість з них (87 осіб) ні до кого не зверталися за допомогою. Ті учні, які були жертвами знущань з боку інших, або не зверталися за допомогою, або зверталися до вчителя, батьків, рідше – до друзів. Проте більшість з них вказали, що допомога була неефективною.

Останнє запитання було відкритим і мало на меті з'ясувати думку школярів щодо змін, які необхідні для покращення стосунків між учнями у класі та школі.

42 опитаних школярів відповіли, що не знають, що можна зробити для покращення стосунків; 31 вказали на взаємне позитивне ставлення один до одного; 25 вважають, що нічого не потрібно змінювати; 16 пропонують влаштувати більше поїздок класом та більше спілкування між собою; 12 – щоб погані учні не заважали вчитися решті; 14 – щоб вчителі ставилися однаково добре до всіх учнів; 5 вважають важливим проведення психологічних уроків; 4 – щоб старші не ображали молодших. З наведених варіантів відповіді можна зробити висновок, що не всі опитані школярі зрозуміли суть запитання. Крім того варто звернути увагу на декілька моментів.

По-перше, спілкування та взаємодія з оточенням є одним з найважливіших навиків, який здобувається в шкільному середовищі. Запит щодо спільного проведення часу, поїздок та екскурсій був також висловлений педагогами, які вказали, що такі заходи значно сприяють налагодженню стосунків між учнями. Однак вчителі зауважили нестачу ресурсів для проведення таких заходів: як часу (мають виділятися позакласні години), так і коштів. В сучасних школах ще переважає орієнтація на навчальний процес, при чому ігноруються інші сфери розвитку особистості школяра.

По-друге, 12 учнів відповіли, що «погані» школярі не повинні заважати навчатися «гарним», причому багато з них вказували виключення «поганих» учнів зі школи як варіант вирішення проблеми. Можна зробити висновок, що діти навчаються такому ставленню до своїх ровесників зі слів педагогів. Однак варто приділити більше уваги обставинам «проблемних» учнів, щоб політика школи не зводилася лише до виключення як єдиного способу вирішення всіх проблем.

Отже, підсумовуючи відповіді школярів середніх та старших класів щодо шкільного насильства, можна зробити такі висновки:

1. 78,7% респондентів вказали на існування психологічного насильства в школі, 36,7 – фізичного та 23,3 – економічного;
2. 11% опитаних зізналися, що брали участь в знущанні над жертвою; 6 респондентів; 4% були в ролі жертви; 40% були свідками ситуації насильства. Зважаючи на відповіді очевидців можна зробити висновок, що дійсна кількість як кривдників, так і жертв є значно більшою;

3. 35 учнів вказали, що були в ролі жертви, з них 22 з середніх класів і 13 зі старших. На основі вікового розподілу (від 10 до 17 років) можна зробити висновок, що жертвою насильства з боку інших принаймні іноді був учень кожної вікової групи.
4. 58% опитаних вказали, що в їхньому класі є один учень, який стає мішенню для знущань з боку решти, і це стосується кожного класу;
5. школярі порівняно рідко звертаються за допомогою як до дорослих, так і до ровесників, причинами чого може бути недовіра, сором та інші чинники, на які варто звернути увагу педагогам.

Таким чином, можна зробити **висновок**, що булінг, тобто систематичне цілеспрямоване насильство між учнями, існує в українській школі. Виявлення міри поширення цього явища потребуватиме подальших досліджень.

Література: 1. Бердышев И.С., Нечаева М.Г. Медико-психологические последствия жестокого обращения в детской среде. Вопросы диагностики и профилактики. Практическое пособие для врачей и социальных работников. – Санкт-Петербургское государственное учреждение социальной помощи семьям и детям «Региональный центр «Семья», 2005.– Доступный з: <<http://www.homekid.ru/bullying/contens.html>> 2. Дэвид А. Лэйн Школьная травля (буллинг).– Доступный з: <<http://www.myword.ru>> 3. Итки Григорий Маленький – задира, большой – хулиган // Русский экспресс.– 2009.– №361.– Доступный з: <<http://www.russianexpress.net/details.asp?article>. 4. Кон И.С. Что такое буллинг и как с ним бороться? // Семья и школа.– 2006. – № 11.– с. 15-18.– Доступный з: <<http://www.pseudology.org/Kon/Zametki/>. 5. Серова Татьяна Если ваш ребенок стал «козлом отпущения» // Семейная психология.– 2003.– №13.– Доступный з: <<http://www.potrebitel.ru/newweb/>. 6. Amy G Carney and Kenneth W. Merrell. Bullying at school. Perspectives on Understanding and Preventing an International Problem // School Psychology International – 2001.– №22(3).– pages 364-382. 7. Bullying and symptoms among school-aged children: international comparative cross sectional study in 28 countries / Pernille Due, Bjorn E. Holstein, John Lynch and others. // European Journal of Public Health.– 2005.– vol.15 №2.– pages 128-132. 8. Bullying in Schools / Problem-Oriented Guides for Police. Problem-Specific Guides Series.– №12.– Downloaded from www.cops.usdoj.gov 9. Griffiths L.J., Wolke D., Page A.S., Horwood J.P., the ALSPAC Study Team. Obesity and bullying: different effects for boys and girls.– Downloaded from [http:// ads.bmj.com](http://ads.bmj.com). 10. Gwen M. Glew Bullying, Psychological Adjustment and Academic Performance in Elementary School / Gwen M. Glew, Wayne Katon, Mary A. Kernic // Arch Pediatr Adolesc Med.– 2005.– №159.– pages 1026-1031.– Downloaded from www.archpediatrics.com . 11. Hilda Clarice Quiroz Bullying in Schools. Fighting the Bully Battle. Discussion Activities for School Communities / Hilda Clarice Quiroz, June Lane Arnette, Ronald D. Stephens.– National School Safety Center, 2006. 12. Hilda Clarice Quiroz Bullying in Schools. Fighting the Bully Battle. Bullying Fact Sheet Series / Hilda Clarice Quiroz, June Lane Arnette, Ronald D. Stephens.– National School Safety Center, 2006. 13. Hyojin Koo A Time Line of the Evolution of Scholl Bullying in Differing Social Contexts // Asia Pacific Education Review.– 2007.– vol.8 №1.– pages 107-116.– Downloaded from <http://www.springerlink.com/journals>. 14. Peter K. Smith and Katerina Ananiadou The Nature of School Bullying and the Effectiveness of School-Based Intervention // Journal of Applied Psychoanalytic Studies.– 2003.– vol.5 №2.– pages 189-209.– Download from <http://www.springerlink.com/journals>. 15. School Bullying and Youth Violence. Causes or Consequences of Psychopathological Behavior? / Yong Shin Kim, Bennett L. Leventhal and others // Arch Gen Psychiatry.– 2006.– №63.– pages 1035-1041.– Downloaded from www.archgenpsychiatry.com. 16. Stopping school violence // Journal of Applied Psychoanalytic Studies.– 2003.– vol.5 №2.– pages 117-124.– Downloaded from <http://www.springerlink.com/journals>. 17. Ferrera Maurizio, Matsaganis Manos and Stefano Sacchi. Open co-ordination against poverty: the new EU 'social inclusion process', Journal of European Social Policy, 2002; Vol. 12 (3). 18. Ruth Lister. From equality to social inclusion: New Labour and the welfare state. Critical Social Policy, 1998, Vol. 18 (2). 19. Thomas Gary, Walker David, Webb Julie. The Making of the Inclusive School. Routledge, 1998. 20. Silver Hilary and S.M. Miller. Social Exclusion: The European Approach to Social Disadvantage. Indicators, vol. 2, no. 2, Spring 2003. P.3. 21. Stewart Kitty. Monitoring Social Inclusion in Europe's Regions. Journal of European Social Policy 2003; Vol. 13 (4). 22. The politics of inclusion and empowerment : gender, class, and citizenship / edited by John Andersen and Birte Siim. Palgrave Macmillan, 2004. 23. THE SALAMANCA STATEMENT AND FRAMEWORK FOR ACTION ON SPECIAL NEEDS EDUCATION. UNESCO, 1994. 24. Toye Michael, Infanti Jennifer. Social Inclusion and Community Economic Development. The Canadian CED Network, 2003